

УДК 911.3

Підгрушний Г.П.
доктор географічних наук,
завідувач відділу суспільно-географічних досліджень
Інституту географії Національної академії наук України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто історичні та регіональні аспекти розвитку промисловості в Україні. Подано типізацію об'єктів індустріальної спадщини залежно від функцій, що реалізовувалась у виробничому процесі. Розкрито особливості формування та проблеми збереження індустріальної спадщини України.

Ключові слова: *індустріалізація, індустріальна спадщина, цикли Кондратьєва.*

Подгрушный Г.П. Особенности формирования и проблемы сохранения индустриального наследия Украины

В статье рассмотрены исторические и региональные аспекты развития промышленности в Украине. Подано типізацію об'єктів індустріального наследия в зависимости от функций, которые реализовывалась в производственном процессе. Раскрыты особенности формирования и проблемы сохранения индустриального наследия Украины.

Ключевые слова: *индустриализация, индустриальное наследие, циклы Кондратьева.*

Pidgrushnyi H.P. Features of formation and the conservation of the industrial heritage of Ukraine

The article examines the historical and regional aspects of industrial development in Ukraine. Posted typing objects of industrial heritage, depending on the functions that are implemented in the production process. Some aspects of the problem and the preservation of the industrial heritage of Ukraine.

Key words: *industrialization, industrial heritage, Kondratievs` cycles.*

Постановка проблеми. Авторитет і престиж будь-якої держави у значній мірі визначається її культурною і природною спадщиною. В умовах становлення постіндустріального суспільства спадщина стає базовим гуманістичним атрибутом окремих країн і регіонів, що обумовлює зростання до них суспільного інтересу. Це в свою чергу забезпечує перетворення культурної і природної спадщини в найважливіший ресурс регіонального розвитку. Таким чином, використання спадщини в туристичних і пізнавальних цілях перетворюється сьогодні на високоприбутковий вид економічної діяльності.

У системі об'єктів культурної спадщини індустріальне спадщина посідає особливе місце. Проблема її збереження була піднята лише кілька десятиліть тому. У процесі стрімкого переходу західних країн до постіндустріального суспільства незатребуваною залишилася величезна кількість об'єктів виробництва

та інфраструктури індустріальної епохи. Багато з них є унікальними інженерними спорудами, які по праву можуть вважатися технічними та технологічними пам'ятниками.

Аналіз публікацій та досліджень. Проблема охорони і використання пам'яток індустріальної епохи в Україну порівняно нова і недостатньо вивчена. В даний час працює кілька груп фахівців, що вивчають ці питання. За період 2005–2010 рр. проведено ряд Міжнародних наукових конференцій присвячених збереженню індустріальної спадщини в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є особливості формування та проблеми збереження індустріальної спадщини України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залежно від функцій, що реалізовувалась у виробничому процесі об'єкти індустріальної спадщини поділяються на кілька типів:

1) Енергетичні об'єкти (тепло-і гідроелектростанції, лінії електропередач і т. п.). Особливий інтерес сьогодні, в силу об'єктивних причин, представляють ГЕС, побудовані в кінці XIX – першій половині XX століття на малих річках.

2) Виробничі об'єкти (шахти, кар'єри, заводи, фабрики, окремі технологічні лінії, обладнання тощо). У першу чергу заповіданню і охороні підлягають об'єкти створені в період проходження 1 – 3 циклів Кондратьєва (ЦК), що представляють собою виробництва перших технологічних укладів. Насамперед, це стосується старих текстильних фабрик, металургійних заводів, ливарних підприємств, судноверфей, відпрацьованих шахт, рудників і т. п.

3) Об'єкти складського господарства (склади, сховища, погребі і т.п.). Масштабність та унікальність багатьох з цих споруд визначена необхідністю зберігання величезної кількості сировини, напівфабрикатів, готової продукції тощо;

4) Об'єкти транспортної інфраструктури (залізничні вокзали, портові комплекси, ангари для транспортних засобів, окремі залізничні гілки тощо);

5) Об'єкти соціальної інфраструктури (житлові будинки для інженерно-технічного персоналу і робітників, клуби, лікарні, школи, училища та ін.)

Крім зростаючого суспільного інтересу індустріальне спадщина характеризується величезною історичною та науковою цінністю, матеріальною унікальністю. В.В.Запара зазначав, що «...материальное наследие индустриального периода ценится, прежде всего, как доказательство экстраординарности этого периода в человеческой истории. Изучение и восстановление индустриального наследия помогает понять индустриализацию – один из наиболее значительных периодов в истории каждой достаточно развитой в настоящее время страны» [1, с. 213].

Період індустріалізації Україна – це складна, багатогранна, часом позначена трагічними подіями епоха, яка має більш ніж двохсотлітню історію.

Початок індустріалізації країни значною мірою визначалося мілітарними факторами. Це, відповідним чином, позначилося на тери-

торіальній організації промисловості, її спеціалізації, а звідси і на особливостях індустріальної спадщини. Друга половина XVIII століття ознаменувалася розширенням військової присутності Російської імперії в Причорномор'ї та Центральній Європі. Це вимагало максимального наближення баз забезпечення до театрів військових дій. Найбільш підходящим для цього виявився Донецький край, де на той час вже були розвідані поклади кам'яного вугілля, яке в Західній Європі почало активно використовуватися у чорній металургії і на флоті, що оснащувався паровими двигунами.

Таким чином, початок першої промислової революції (революція вугілля і пару) і першого циклу Кондратьєва в економічно розвинених державах і на території України відбувся майже синхронно. Проходження першого ЦК в Західній Європі охоплює період 1770 – 1830 років. Початок розробок кам'яного вугілля і будівництво першого ливарного заводу з виробництва гармат на території Донбасу датується 1795 роком. Відповідно до імператорським указом недалеко від так званої Лисячій Балки була закладена перша на Донбасі вугільна копальня, навколо якої виросло поселення, яке пізніше отримав назву Лисичанськ.

Основними споживачами вугілля, що видобувається були Чорноморський флот і казенний гарматно-ливарний завод, побудований на річці Лугань, де згодом виникло місто Луганськ. У середині XIX століття це підприємство було перепрофільоване на виробництво набоїв. За свою більш ніж двохсотрічну історію ЗАТ «Луганський ливарно-механічний завод» зберіг свою основну виробничу спеціалізацію. Сьогодні ряд старих виробничих корпусів і будівель підприємства можуть бути віднесені до пам'ятників індустріального спадщини.

Подальший розвиток промисловості Донецького регіону пов'язаний з інтенсивним освоєнням покладів кам'яного вугілля. До середини XIX століття в регіоні було відкрито понад 300 родовищ вугілля. Внаслідок їх розробки створювалися численні шахти, будувалися металургійні заводи. Разом з робітничими селищами і слободами вони формували типові локалітети ресурсовидобувного та індустріального типів. Їх розростання і злиття призвело до виникнення і розвитку багатьох міст регі-

ону. Зокрема це Донецьк (Юзівка), Горлівка, Макіївка, Стаханов (Кадіївка), Алчевськ та ін. Іншими словами, формування поселенської мережі регіону визначалося, головним чином, індустріальним фактором.

Такі особливості генезису цієї мережі зумовили не тільки «прив'язку» поселень до покладів кам'яного вугілля, а і наклали відбиток на внутрішню планувальну структуру цих міст, особливості їх архітектурного вигляду. Вони, як правило, не мають чітко сформованого єдиного центру і являють собою своєрідний конгломерат кількох поселень, що утворилися навколо виробничих об'єктів та злились разом. Поселення такого типу В.Л. Глазичев визначив як «разбухшие заводские слободы» [2]. Сформована таким чином структура цих міст, в силу цілого ряду чинників, протягом багатьох десятиліть залишалася фактично «законсервованою». Таким чином, цілі квартали в багатьох старопромислових містах Донецького регіону сьогодні можуть претендувати на статус об'єктів індустріальної спадщини. Значний інтерес сьогодні представляють відпрацьовані та законсервовані шахти, як об'єкти екстремального туризму.

Потужним фактором активізації індустріалізації на території України послужили реформи 1861 року. Ще більших масштабів набуло промислове освоєння вугілля та кам'яної солі на Донбасі, залізної руди в Криворіжжі, марганцю в Нікополі тощо. Активно формується нова галузь економіки – бурякоцукрове виробництво. Стають до ладу десятки цукрових заводів. Починає розвиватися хімічна промисловість (виробництво добрив, вибухових речовин, барвників тощо), машинобудування. Це, насамперед підприємства з виготовлення інвентарю для сільського господарства, устаткування для харчової промисловості. Першим серед цих підприємств був Смілянський машинобудівний завод (м. Сміла, Черкаська обл.), що спеціалізувався на виробництві устаткування для цукрових заводів. На території цього підприємства до сьогодні збереглися старі виробничі корпуси, що мають історичну цінність і представляють собою пам'ятки індустріального спадщини.

В наш час, в умови глобалізованої економіки багато цукрових заводів Україна виявилися неконкурентоспроможними. В країні від-

булося їх масове закриття. З огляду на більш ніж стоп'ятидесятирічну історію багатьох з цих підприємств, їх історичне значення, важливість збереження техніки і технологій цукробурякового виробництва, доцільним було б створення на їх базі низки цукрових заводів-музєїв.

Економічний прогрес в цілому і, насамперед, промисловий розвиток країни в той період мали досить органічний і стабільний характер. Саме тоді і відбувалася індустріалізація України в класичному розумінні цього терміну, тобто відбулося створення великого машинного виробництва в усіх галузях економіки. Поряд з об'єктивними факторами, що сприяли індустріалізації країни (природні багатства, зручне розташування території, забезпеченість робочою силою, наявність ринків збуту продукції тощо), не можна обійти увагою і суб'єктивні чинники. Перш за все потрібно віддати належне промисловцям, підприємцям і меценатам Федору, Платону і Василю Семеренко, Миколі Терещенку, Івану Харитоненку, Олександрю Полю, Олексію Алчевському і багатьом іншим, чия праця забезпечила становлення в країні індустріального суспільства. Значну роль в індустріалізації країни зіграли також і такі видатні організатори індустріального виробництва як Джон Хьюз, Олексій Бобринський, Лазар Бродський та ін.

На початку ХХ століття в Україну вже налічувалося понад 5,5 тис. промислових підприємств, де працювало 207 тис. робітників. На тлі високих темпів зростання і зосередження виробництва (видобуток 65% вугілля і виробництво 51% сталі в Російській імперії), саме в цей період починається деформація, як галузевої, так і територіальної структури промисловості України. Основні промислові підприємства розміщувалися нерівномірно по території країни. Вони концентрувалися переважно в межах двох промислових районів – Донбасу та Придніпров'я (Дніпропетровськ (Катеринослав), Запоріжжя (Олександрівськ) та ін.), а також у декількох великих центрах – Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві. У невеликих містах розміщувалися підприємства по переробці місцевого сільськогосподарського та будівельної сировини, деревини і т.п.

Цей період в історії країни характеризувався активним будівництвом шляхів сполу-

чення, насамперед залізниць та супутньої інфраструктури – мостів, станцій, депо, вокзалів. Багато з них збереглися до сьогоднішнього дня і продовжують використовуватися за призначенням. Деякі залізничні вокзали не тільки представляють собою яскраві зразки індустріальної спадщини, але і є архітектурними пам'ятниками. Це, наприклад залізничні вокзали у Львові, Чернівцях, Козятині, Жмеринці та багатьох інших містах.

Наступний етап розвитку промисловості України характеризується складними, неоднозначними процесами, зумовленими становленням централізованої, планової економіки. Плани розвитку промисловості СРСР в роки перших п'ятирічок (як власне і всій його історії) виходили з необхідності нарощування військової могутності країни і передбачали невиправдано високі темпи зростання важкої індустрії. Період модернізації економіки 30-х років в Україну ознаменувався будівництвом великої кількості нових підприємств, розширенням потужностей на вже існуючих. Всі ці перетворення в промисловості базувалися на впровадженні технологічних інновацій другої промислової революції (революції нафти і електрики), третього ЦК, проходження яких почалося в той період в колишньому Радянському Союзі. З позиції індустріальної спадщини особливий інтерес представляють об'єкти електроенергетики, створені в той час. Перш за все – це Дніпрогес, цілий ряд теплових електростанцій.

У 1940 році виробництво промислової продукції Україна перевищила рівень 1913 року в 7,3 рази. Концентрація фінансових і матеріальних ресурсів, необхідна для такого стрімкого зростання промислового виробництва та його модернізації забезпечувалася внаслідок жорстокої експлуатації продуктивних сил аграрного сектора країни.

Певний розвиток у цей період отримала і промисловість західноукраїнських земель, які перебували в складі Австро-Угорської імперії, а пізніше Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини. Основними галузями спеціалізації тут були видобуток і переробка нафти (Борислав, Битків, Долина та ін.). На початку ХХ століття тут щороку видобувалося близько 2 млн. тонн нафти, що становило близько 5% її світового видобутку. Значних масштабів набув

також видобуток і переробка калійних солей (Калуш, Стебник), сірки (Розділ), кам'яної солі (Солотвино). Багато з цих промислів вже вичерпалися і закриті. Після відповідної підготовки вони цілком успішно можуть бути використані в пізнавальних і туристичних цілях. Солотвинський солерудник в даний час крім прямого призначення використовується в лікувальних і рекреаційних цілях.

Таким чином, досить тривалий період індустріального розвитку України визначив наявність у більшості її регіонів значної кількості об'єктів індустріальної спадщини. У їх числі є унікальні пам'ятники, які, на думку фахівців, можуть бути внесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. На цей статус при відповідній експертизі могли б претендувати завод «Арсенал» (м. Київ), перший у світі суцільно-зварний міст (міст ім. Е. О. Патона, м. Київ), штучна соляна печера (м. Соледар, Донецька обл.) та деякі інші [3, с. 28].

В останні роки в Україні відзначається зростання суспільного інтересу до індустріальної спадщини країни. Обумовлено це не тільки актуалізацією даної проблематики в світі, але й масштабними трансформаційними процесами, що відбуваються в промисловому виробництві України. Насамперед, це пов'язано зі змінами в галузевій структурі промисловості, її модернізацією, застосуванням сучасних технологій та впровадженням нових форм організації виробництва. Внаслідок цього багато промислових виробництва поступово втрачають свою економічну значимість і вибувають з господарського обороту. Все більшої значущості набуває проблема визначення нового функціонального призначення цих об'єктів, їх перепрофілювання. Це в свою чергу актуалізує питання збереження індустріальної спадщини країни.

Основною проблемою на сьогоднішній день є відсутність єдиного національного реєстру пам'яток індустріальної спадщини країни. Ці об'єкти далеко не повною мірою, а лише фрагментарно представлені в двох державних реєстрах культурної спадщини – Реєстрі пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення та Державному реєстрі пам'яток архітектури та містобудування національного значення. Пам'ятники, які можна

кваліфікувати, як об'єкти індустриальної спадщини включено переважно в другий з вищеназваних реєстрів. Серед понад 3,5 тисяч об'єктів внесених до нього, до індустриального спадщини умовно можна віднести лише близько 70 пам'яток. Це переважно об'єкти транспортної інфраструктури – мости, поштові станції, залізничні вокзали, а також склади, зерноховища, винні погреби, акведуки, водяні млини і т. п. У реєстрі є декілька цілісних виробничих комплексів – суконна фабрика (м. Дніпропетровськ), пивоварний завод (м. Івано-Франківськ), солеварня (м. Долина), електростанція (м. Немирів). Така мала кількість індустриальних пам'яток, що потрапили в ці реєстри, пояснюється критеріями, прийнятими в них для відбору – архітектурна цінність об'єкту, його зв'язок із значущими історичними подіями. У випадку з індустриальним спадщиною на перший план має виходити репрезентативність і ступінь збереження об'єкту як матеріального свідчення індустриальної епохи.

Висновки. Рішення проблеми збереження індустриальної спадщини країни передбачає реалізацію комплексу завдань. Найважливішими з них є комплексна інвентаризація об'єктів індустриальної спадщини, їх категоріювання і створення державного кадастру з подальшим застосуванням різних режимів заповідання. Передувати цьому має формування нормативно-правової бази, що забезпечує рішення проблем збереження індустриальної спадщини держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Запарий В.В. Индустриальное наследие (к вопросу о понимании данной концепции в России и за рубежом) // <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB13/zaparij.pdf>
2. Глазичев В.Л. Выслободжение городов // Российская провинция. – 1993. – № 1. – С. 28–34.
3. Бейдик О.О., Новикова В.І. Індустриальна спадщина: світовий та національний вимір // Індустриальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали III Міжнародної наукової конференції. – Ч. 1. – С. 24–28.